

ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<https://doi.org/10.34142/23129387.2020.62.01>

УДК 159.922(043)

ORCID 0000-0002-3553-1106

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ: ЦИКЛІЧНА СТРУКТУРНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА МОДЕЛЬ

Оксана В. Вдовіченко,

*доцент кафедри теорії і методики практичної психології.
ДУ «Південноукраїнський національний педагогічний університет*

імені К.Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

E-mail: werta_2i@ukr.net

Мета дослідження: концептуалізувати феномен «ризиків особистості» та побудувати його теоретичну модель.

Результати. У поданому дослідженні показано циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка описує реальний цикл її перебування в ситуації ризику, що дає змогу розглядати особливості активності людини як прояв її суб'єктивності в реакціях (діях) на ці ситуації. Процесуальність активності в ситуації ризику репрезентується через суб'єктивну оцінку ситуації, прийняття рішення, вибір моделі поведінки, реалізацію рішення, рефлексію результатів та визначається характером суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності в подальшому житті. Психологічну основу ризику особистості визначають такі його складові, як суб'єктивна оцінка ситуації небезпечної/невизначеної, схильність та готовність до ризику, так і системна взаємодія когнітивних, мотиваційно-регулятивних, конативних, афективних чинників.

Висновки. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображає реальний цикл існування особистості в ситуації ризику, який дає можливість продемонструвати міру активності особистості як суб'єкта поведінки в ситуаціях ризику. Процес проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику структурований із урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі психологічні основи ризику особистості, а саме його ядро

(схильність та готовність до ризику, суб'єктивна оцінка ситуації як небезпечної/невизначеної) й психологічні чинники визначають не тільки дослідницький, але і розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості.

Ключові слова: ризик, циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості, схильність до ризику, готовність до ризику, прийняття рішення у ситуації ризику.

Conceptual basis of personal risk: cyclical structural model

Oksana V. Vdovichenko,

Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Practical Psychology,

K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University, Odesa, Ukraine

Aim of the study is to conceptualize the phenomenon of "personality risk" and to construct its theoretical model.

Results. The cyclical process that a person goes through in a risk situation consists of: 1) perception and subjective assessment of the situation, due to the peculiarities of aptitude and willingness to risk and psychological characteristics of the individual, which acquires its prediction and consequences of the result of their own behavior; 2) making a decision, choosing a pattern of behavior from a potential template repertoire, which is related to situations of the type to which the subjective assessment relates to the current situation; 3) implementation of the decision in constructive form or in destructive implementation of risky actions; 4) reflection of the results of an action or behavior due to the functioning of the feedback mechanism, which determines the rational or emotional way of fixing the risk of personality and determines the nature of subjective assessment of the danger situations.

Conclusions. The cyclical structural and procedural model of individual risk reflects the real cycle of the individual's stay in a situation of danger and uncertainty, which makes it possible to demonstrate a measure of his / her activity as a subject of behavior in a risk situation. The model makes it possible to consider the phenomenon of "individual risk" as a psychological phenomenon, which is structured in such a way as to allow its experimental study. The structuring of the process of personality passage through the stages of deployment of the risk situation is carried out taking into account the acquisition of decision-making psychology, action psychol-

ogy, reflection psychology and personality psychology. Identified in the model of personality risk factors (cognitive, affective, motivational-regulatory, conative) make it possible to determine the factors of the phenomenon of personality risk, which in turn proves not only the research, but also the developmental potential of the proposed cyclical structural and procedural model.

Keywords: *risk, cyclical structural-procedural model of individual risk, risk aversion, risk readiness, decision making in a risk situation*

Вступ. Сучасні культурні, соціоекономічні, політичні перетворення в Україні та світі значно актуалізують прояв ризику особистістю, яка стала частіше потрапляти в небезпечні та екстремальні ситуації, що нерідко призводить до виявлення в неї емоційної нестійкості, імпульсивності, тривожності, агресивності та потребує оперативного і результативного їх подолання. Результати аналізу чисельних наукових даних, пов'язаних із «ризиком» у психологічній науці, дають підстави стверджувати, що інтерес сучасних фахівців до пізнання цього феномену має переважно фрагментарний характер. Особливості психологічного змісту, структури та основ ризику особистості залишаються в науці фактично нерозкритими та дискусійними.

Мета дослідження – концептуалізувати феномен «ризик особистості» та побудувати його теоретичну модель.

Результати. Аналіз наукових підходів до ризику як психологічного феномену дозволяє визначити методологічні основи його концептуалізації, побудувати циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості (рис. 1) та запропонувати систему понять, що описують зміст та специфіку ризику особистості.

Ризик особистості доцільно розглядати як інтегральне утворення, що виявляється у схильності та готовності особистості до ризику, суб'єктивній оцінці ситуацій як небезпечних/невизначених, залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників і визначає особливості прийняття рішення щодо поведінки у ситуації ризику.

ності рефлексії результату;

- — ► – вектор завершення повторних циклів при відсутності рефлексії результату.

Опиняючись у ситуації ризику особистість будує образ цієї ситуації, інтерпретує, пояснює та категоризує її. Результатом такої психічної активності особистості виступає суб'єктивна оцінка (визначення) ситуації як ситуації ризику, тобто ситуації небезпеки та невизначеності (Vdovichenko, 2018). Отже, *суб'єктивна оцінка ситуації як небезпечної та невизначеної є інтерпретацією ситуації різної міри усвідомлення, що обумовлена когнітивними установками та стратегіями, індивідуальним досвідом, соціальними стереотипами, паттернами поведінки та вимогами діяльності. Суб'єктивна оцінка (визначення) здійснюється за допомогою індивідуальної категоризації, надання значення, особистісного смислу об'єктивним характеристикам ситуації (Леонтьєв, 2003; Мясичев, 2005, Хекхаузен, 2001, Швалб, 2017, Шибутани, 1998). Отже, ситуація стає когнітивним конструктом особистості, який репрезентує особливості сприйняття та впорядкування об'єктивної реальності в індивідуальній картині світу.*

На основі узагальнення наукових досліджень щодо ризику, схильності та готовності до нього, а також ризикованої поведінки стає зрозумілим, що суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежить від:

- ставлення до ризику у суспільстві, обумовленого соціокультурними стереотипами, які є спрощеними, шаблонними емоційно забарвленими образами, що виступають як культурний фільтр у сприйнятті, осмисленні й інтерпретації явищ та подій у ситуації ризику;
- атитюдів щодо ризикової поведінки, які проявляються у схильності до позитивної чи негативної реакції на ризик, що включає сприйняття та переконання, емоційну оцінку (ставлення) та поведінкові тенденції щодо ризикової поведінки;
- соціальної оцінки особистості, яка ризикує, тобто схвалення чи несхвалення референтної групи або суспільства загалом.

лом, причому соціальна оцінка є засобом, за допомогою якого індивід оцінює власну поведінку та поведінку інших, тому соціальна оцінка особистості, що ризикує має істотний вплив на її суб'єктивну оцінку ситуації ризику;

- прийнятих у соціумі моделей поведінки у ситуації ризику, оскільки завдяки існуванню соціальних очікувань особистість в процесі сприйняття та суб'єктивної оцінки ситуації ризику координує власну потенційну поведінку, орієнтуючись на прийнятий у суспільстві ідеальний зразок, еталон;

- впливу інших на ситуацію ризику (поведінка оточуючих, прояви їх емоційних станів, вербальних оцінок ситуації, раціональні або неусвідомлені впливи);

- наявності зовнішнього спостереження у ситуації ризику, що актуалізує ефекти самопрезентації у соціальних групах;

- міри взаємодії з іншими у ситуації ризику, оскільки за умови включення декількох учасників у ситуації ризику у процесі сприймання та її оцінки актуалізуються чинники альтруїзму, моральності, або, навпаки, ухилення від відповідальності, очікування допомоги;

- соціально-психологічного статусу у стосунках, оскільки він передбачає відповідну соціальну рольову поведінку, тому суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежатиме від статусу за механізмом запобігання внутрішньоособистісного рольового конфлікту;

- впливу соціально-психологічних ефектів емоційного зараження, навіювання переконання, наслідування: думки, переконання та установки інших, які некритично прийняті особистістю, втілюються у суб'єктивній оцінці ситуації.

- індивідуальних уявлень про ризик, ситуації ризику, їх категоризації, індивідуального ставлення до ризику, що формуються в процесі соціалізації з урахуванням попереднього досвіду, як власного життя так і життя інших; обумовленість суб'єктивної оцінки індивідуальними уявленнями визначає варіативність інтерпретації та категоризації ситуації ризику;

- стійких когнітивних стратегій, які втілюються у сприйнятті, побудові образу, поясненні та, як результуючої, суб'єктивної оцінці ситуації ризику;

- особистісно значущих потреб, мотивів та смислів, варіативність яких проявляється у категоризації ситуації; наприклад, ситуація ризику може категоризуватися особистістю, як можливість проявити сміливість, як джерело емоцій («адреналіну»), ризику, як катастрофа тощо;

- звичних усталених паттернів поведінки, що є набором шаблонних реакцій та послідовностей стереотипних дій, які обумовлюють не тільки вибір поведінки, а і суб'єктивну оцінку у ситуації ризику;

- емоційним ставленням, оскільки переживання емоцій різного спектру у ситуації ризику пов'язане з емоційним компонентом суб'єктивної оцінки;

- досвіду участі та оцінювання ситуації ризику, який має організуючий вплив на суб'єктивну оцінку особистістю ситуації як небезпечної та невизначеної.

Суб'єктивна оцінка ситуації безпеки та невизначеності визначається різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості, з урахуванням розгортання ситуації.

Динамічність суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної означає, що оцінка ситуації не є сталою, один раз та назавжди прийнятою її суб'єктом, вона може змінюватися за різними формальними та змістовними ознаками.

Емоційність суб'єктивної оцінки ситуації проявляється в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та суб'єктивних характеристик відрізняється різними особливостями актуалізації психоемоційних станів.

Прогностичність суб'єктивної оцінки ситуації означає, що оцінка ситуації має прогностичний потенціал, тобто можливості побудувати прогноз її перебігу та наслідків.

Усвідомленість суб'єктивної оцінки ситуації полягає в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та

суб'єктивних характеристик може відрізнятися різною мірою усвідомленості суб'єктом.

Диференційованість суб'єктивної оцінки ситуації пов'язана з тим, що оцінка ситуації в міру її розгортання та залежно від індивідуальних характеристик суб'єкта може ставати більш диференційованою у випадку, коли вона обумовлена якісною когнітивною переробкою її характеристик, і менш диференційованою в результаті актуалізації емоційного або проявлення провідного чинника її динаміки.

У результаті суб'єктивної оцінки особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формується *ставлення* до ситуації ризику, яке проявляється спочатку як базове емоційне, імпульсивне, переважно неусвідомлене, і, згодом, у випадку усвідомлення, стає рефлексивним, та в свою чергу обумовлює розгортання поведінки у ситуації ризику.

На суб'єктивну оцінку ситуації ризику мають істотний вплив схильність та готовність до ризику, оскільки характеристики небезпеки та невизначеності ситуації активізують відповідну особистісну диспозицію, форму звичної готовності, актуалізацію психічних процесів та станів, що обумовлюють поведінку. Попередній досвід людини, пов'язаний із умовами та конкретними рисами ситуації, визначає індивідуальний зміст стимулів об'єктивної ситуації (Макаревич, 2001).

Схильність до ризику є стійкою особистісною властивістю різної детермінації, що обумовлює диференціацію поведінки людей у подібних ситуаціях або ситуативною характеристикою особистості в ситуації невизначеності (Петровский, 1992).

Відповідно до результатів аналізу та узагальнень різних підходів до розуміння схильності до ризику було показано, що *схильність до ризику* є властивістю особистості, що обумовлює реалізацію паттернів поведінки, актуалізованих пугнічними емоціями (певною потребою в гострих відчуттях, новому досвіду, захопленню небезпекою, азартом, емоційним напруженням, нудьгою) та проявляється у небезпечній формі активності.

Готовність до ризику у сучасній психології розглядається як уміння суб'єкта приймати адекватні рішення в умовах невизначеності, адекватно та швидко реагувати, готовність свідомо кон-

тролювати можливі зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, здатність ставити цілі, що дозволяють перевіряти свої можливості, розширювати їх та виходити за межі ситуативних обмежень (Деркач, 1998). Загалом готовність до ризику описують як різномірний особистісний параметр не тотожний особистісним якостям, що має регуляторну функцію та пов'язана з урахуванням власного минулого досвіду в оцінці ситуації ризику (Козелецький, 1979; Корнилова, 1994, 1997; Солнцева і Корнилова 1999). Готовність у форматі конкретної діяльності М.І. Томчуком (2010) розглядається як: інтенсивна перебудова досягнутого професіоналізму в напрямку його вдосконалення; характеристика психологічних можливостей людини на певному етапі її психічного розвитку, зважаючи на його різноманітність, широту, масштабність і діапазон. У нашому дослідженні *готовність до ризику* розуміється як здатність до ризикованих дій, що проявляється особистістю при прийнятті рішень і виборі стратегій в умовах небезпеки та невизначеності.

Детермінація ризику особистості передбачає аналіз основних особистісних властивостей, які впливають на суб'єктивну оцінку ситуації ризику, ставлення до неї, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, який є суб'єктивно пов'язаним із ситуаціями такого типу, реалізацію ризикованих дій у конструктивній чи деструктивній формі (або цілісної стратегії ризикової поведінки). У межах концептуальної циклічної структурно-процесуальної моделі психологічну основу ризику особистості складають не самі по собі мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні та когнітивні чинники, а їх системна взаємодія.

Психологічними чинниками ризику особистості вважаємо комплекс когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних характеристик, які детермінують прояв схильності та готовності до ризику і обумовлюють суб'єктивну оцінку ситуації як небезпечної та невизначеної.

Когнітивні чинники ризику особистості – це комплекс когнітивних стратегій, що забезпечують процес та результат інтерпретації ситуації небезпеки та невизначеності в різних сферах життя.

Характеризуючи когнітивні чинники ризику особистості важливо враховувати сталі когнітивні уявлення про ризик, толерантність до невизначеності, когнітивний стиль та креативність. Так, уявлення про ризик беруть участь у сприйманні, категоризації та інтерпретації ситуації в якості суб'єктивних еталонів та опосередковують суб'єктивну оцінку ситуації ризику. Толерантність до невизначеності, як особистісна риса впливає на суб'єктивну оцінку ситуації ризику, оскільки приймає активну участь у подоланні невизначеності, в першу чергу за рахунок зміни існуючих в особистості уявлень. За умов позитивного ставлення до новизни та переваги невизначеності, особистість може бути схильною до пошуку таких ситуацій та реалізовувати готовність до ризику. За умов уникання невизначеності особистість, прагнучи її позбутися, може бути схильна до імпульсивних рішень та, як наслідок, ризикових дій. Поєднання толерантності до невизначеності з креативністю, яка виступає як прагнення до поєднання різнопланової інформації, пошуку нестандартних рішень, дозволяє особистості гнучко реагувати у ситуації ризику та більш ефективно долати труднощі, знаходити шляхи конструктивної поведінки в умовах ризику. Також важливим виявляється когнітивний тип реагування, а саме така характеристика когнітивного стилю, як рефлексивність-імпульсивність, яка впливає на стратегію сприйняття ситуації ризику, віддзеркалюючи тип взаємовідношення «інтелект-афект» та його саморегуляцію у ситуаціях невизначеності.

Оскільки при імпульсивному когнітивному стилі особистість, прагнучи успіху, схильна швидко реагувати на ситуацію ризику без ретельного обмірковування, прийняті рішення та поведінка можуть бути невірними або навіть небезпечними. При рефлексивному когнітивному стилі характерним є більш повільне реагування у ситуації, більш виважене рішення та, як наслідок, кращий контроль за поведінкою у ситуаціях ризику.

Афективні чинники ризику особистості – це комплекс емоційних станів та якостей, що актуалізуються в ситуаціях небезпеки та невизначеності.

Емоційні стани та якості у зазначеному контексті можуть складати значний перелік, який в залежності від індивідуальних,

вікових та професійних особливостей може утворювати свій неповторний комплекс. Розглядаючи афективні чинники ризику особистості слід акцентувати увагу на тривожності, яка у особистісному чи ситуативному варіанті може бути досить інформативним показником для аналізу проблематики ризику особистості. Індивідуальні особливості переживання різних відтінків та інтенсивності основних емоцій – радості, печалі, гніву та страху, детермінують суб'єктивну оцінку ситуації ризику і як емоційне відображення актуальної ситуації, і як прояв зв'язку емоція-ситуація у попередньому досвіді. Аналіз емоційних станів, що переживаються у ситуаціях небезпеки та невизначеності дозволяє виявити емоційний досвід суб'єкта та прогнозувати емоційні переживання в майбутніх ситуаціях. Отже, емоційне переживання в кожному конкретному випадку як залежить від суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і детермінує її.

Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості – комплекс мотиваційно-регуляторних характеристик особистості, які обумовлюють індивідуальні особливості оцінки ситуації, як небезпечної та невизначеної.

Характеризуючи дані чинники ризику особистості, слід зазначити такі мотиваційно-регулятивні конструкти, як життєстійкість, мотивація досягнення, мотивація самоствердження та вольова регуляція. Так, категорія життєстійкості досить повно розкриває ключові мотиваційно-регулятивні чинники як суб'єктивна оцінка ситуації ризику, так і реалізація в поведінці відповідних прийнятих рішень. В ситуації ризику людина з високою життєстійкістю проявляє менше дезадаптивних реакцій на стрес і краще справляється з неусувною тривогою та виявляти екзистенціальну відвагу, готовність діяти не зважаючи на перешкоди. Вираженість основних компонентів життєстійкості (залученості, контролю, прийняття ризику) обумовлює стійке опанування ситуаціями небезпеки та невизначеності та сприйняття їх як менш значущих. Також слід зазначити, що такий компонент життєстійкості, як прийняття ризику обумовлює установку особистості до розвитку, тобто активне прагнення до засвоєння будь-якого, і позитивного і негативного, досвіду з ме-

тою подальшого його використання (Олефір і Складаров, 2011: 64).

У контексті проблематики нашого дослідження при аналізі мотиваційно-регулятивних чинників доцільно приймати до розгляду особливості мотивації досягнення та губристичної мотивації. Позитивна мотивація досягнення успіху, маючи в своїй основі впевненість у собі, відповідальність, ініціативність, активність, наполегливість та цілеспрямованість, виступає значущим чинником «прорахованого» ризику (Макклелланд, 2007). Негативна мотивація уникнення невдач, яка будується на потребі уникання зриву, осудження, покарання, невдачі, може призводити до ризикових дій у ситуаціях із великою мірою випадковості, оскільки при низькій впевненості у собі, в успіху своїх зусиль, з'являється надія на випадок чи вдачу (Аткінсон, 2006). Аналіз губристичної мотивації, як особистісної диспозиції, що проявляється у прагненні до переваги та прагненні до досконалості, також є доцільним у дослідженні детермінації ризику особистості, оскільки потреба у перевазі та самоствердженні має істотний вплив при виборі ризикових дій (Вдовіченко, 2017; Козелецький, 1997; Фоменко, 2018).

Регулятивні функції поведінки особистості в ситуації ризику виконує не тільки мотив, а й вольова регуляція, варіанти реалізації якої можуть проявлятися як в орієнтації на стан у вигляді затримки на мотиваційній фазі і рефлексії, так і в орієнтації на дію у вигляді рішучості, переходу від наміру до дії. Індивідуальні особливості вольової регуляції у ситуації ризику значною мірою характеризують особистісну готовність до ризику

Конативні чинники ризику особистості – це комплекс стереотипних потенційних стратегій поведінки в ситуаціях стресу, фрустрації та конфлікту.

Характеризуючи їх слід зосередити увагу на потенціальних стратегіях поведінки у ситуаціях, що потребують особливих зусиль щодо їх подолання у внутрішньому та у зовнішньому планах.

Внутрішній план подолання ситуації ризику подано двома основними типами вирішення внутрішнього конфлікту – адаптивним та паліативним. Поведінка при адаптивному типі вирі-

шення внутрішнього конфлікту спрямована на активну зміну та усунення ситуації ризику, що здійснюється завдяки пошуку інформації, переосмисленню, поетапному вирішенню, зверненню за допомогою. Поведінка при паліативному типі вирішення внутрішнього конфлікту полягає у психологічному пристосуванні до ситуації ризику, що проявляється у таких формах, як вираження почуттів, розрядка, сублімаційна поведінка (або заміщаюча активність), фантазія, гумор, стримування, відсторонення. Отже, поведінка паліативного типу спрямована на зниження емоційних витрат особистості у ситуації ризику. Варіативність подолання внутрішнього конфлікту особистості у ситуації ризику проявляється на всіх етапах циклічного процесу ризику.

Індивідуальний профіль копінг-стратегій особистості, що складається з дистанціювання, конфронтації, уникнення, самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки, дозволяє визначити потенційні моделі поведінки у ситуації ризику. Так, наприклад, у особи, що серед копінгів віддає перевагу пошуку соціальної підтримки, виявляються залежними від інших когнітивні процеси, що беруть участь як в оцінці складної ситуації, так і в прийнятті рішення щодо визначення шляхів виходу з неї. Крім того, емоційний супровід процесу визначення ставлення до ситуації та існування в ній виявляється також обумовленим думкою «значущого іншого». Аналогічну логіку аналізу специфіки суб'єктивної оцінки складної ситуації, перебування в ній та виходу з неї можна застосовувати до осіб, які віддають перевагу іншим копінговим стратегіям. У разі такого аналізу можна отримувати принципово різні характеристики циклічного процесу перебування особистості у ситуації ризику, починаючи від моменту її сприймання та оцінки, завершуючи прийняттям рішення та реалізацією відповідної поведінки.

Важливого значення набувають моделі поведінки особистості у стресогенних ситуаціях, що пов'язані з їх соціальним контекстом, оскільки багато ситуацій ризику вимагають взаємодії з іншими, і будь-яка ризикова поведінка має потенційні соціальні наслідки. Тому перевага просоціального або асоціального типу дій у індивідуальній моделі подолання стресу у ситуації ризику

обумовлює особливості ризикової поведінки, як результуючої суб'єктивної оцінки ситуації.

Багато складних життєвих ситуацій, які можна оцінити, як ситуації ризику, передбачають участь кількох суб'єктів, що, в свою чергу, обумовлює імовірність виникнення міжособистісних конфліктів. Індивідуальні кооперативні, конкурентні чи уникаючі стратегії їх вирішення також можуть обумовлювати особливості сприймання, оцінки та поведінки у ситуаціях ризику.

Доцільним є аналіз потенціалу агресивних і ворожих реакцій в поведінці особистості. Схильність особистості надавати перевагу агресивним та ворожим формам поведінки може бути як наслідком специфіки суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і чинником вибору пріоритетів виходу з неї. Так, наприклад, негативізм, який є опозиційною формою поведінки, спрямованої проти авторитетів, як істотний чинник оцінки ситуації, може проявитися у формі протесту та провокувати прийняття ризикових рішень й реалізацію ризикових вчинків.

Відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, що є суб'єктивно пов'язаним із ситуаціями такого типу, обумовлює прийняття відповідних рішень. На думку А.Ф. Когана (2000), ситуаційний феномен знаходиться в розпорядженні особистості в латентному стані. Актуалізація ситуаційного феномену відбувається на рівні свідомості, за винятком випадків, в яких ситуація є критичною, екстремальною, ризиковою. У поданому дослідженні ми розглядаємо *прийняття рішень у ситуації ризику* як стильові характеристики процесу вибору одного з альтернативних варіантів реалізації вчинку за результатами суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної.

У залежності від стильових характеристик прийняття рішення, пов'язаних із когнітивною складністю, потребою у пізнанні та толерантністю до невизначеності (Корнилова, 2013; Mann, 1997), особистість у ситуації ризику вдається до уточнення цілей, завдань рішення, пошуку інформації та розгляду альтернатив, їх оцінці перед остаточним вибором. Важливими характеристиками у процесі прийняття рішення в ситуації ризику

є схильність до відкладання чи відмови від самостійного рішення. Тобто суб'єкт має надію на випадковий успіх, розв'язання проблеми самої по собі чи очікує на рішення, які прийняті іншими людьми, що є відмовою від відповідальності. За таких умов можливе прийняття ірраціональних рішень за механізмом раціоналізації сумнівних, авантюристичних альтернатив. Невиправдані коливання між різними альтернативами, що пов'язані з надлишковою психоемоційною напруженістю у ситуації ризику, страхом перед вибором та одночасною нестерпністю ситуації необхідності прийняття рішення, можуть призводити до прийняття імпульсивного рішення, яке обіцяє позбавлення від ситуації та від психоемоційної напруги в ній.

Реалізація прийнятого рішення проявляється у здійсненні ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (цілісної стратегії ризикової поведінки). Конструктивною формою дій у ситуації ризику ми вважаємо вчинок, оскільки у контексті діяльній парадигми наголошується, тільки тоді, коли цілеспрямована дія усвідомлюється самим діючим суб'єктом, як суспільно значуща, вона стає вчинком (Рубинштен, 1946: 543).

Вчинок у ситуації ризику ми розуміємо як дію, що ґрунтується на суб'єктивній оцінці ситуації як небезпечної й невизначеної та свідомому виборі, обумовленому ставленням особистості до себе, до інших, до світу.

Погоджуючись з В.А. Роменцем (2006) щодо структури вчинку (наявна ситуація – мотивація вчинку – вчинків акт), а також зазначаючи евристичну плідність психофізіологічної моделі щодо пояснення дії П.К. Анохіна (Проблеми прийняття рішень, 1976), слід визначити у якості значущого структурно-функціонального елементу нашою циклічної структурно-процесуальної моделі рефлексію результату вчинку у ситуації ризику (післядії за В.А. Роменцем).

Завершальною ланкою циклічної моделі є процес рефлексії. *Рефлексія результату вчинку у ситуації ризику* – це сприймання й оцінка міри відповідності передбачуваного результату реальному та прогноз розвитку ситуації ризику й майбутньої поведінки. Включення рефлексії результату вчинку у ситуації ризику до циклічної структурно-процесуальної моделі дозволяє врахувати

у поясненні ризику особистості механізм зворотного зв'язку та вплив попереднього досвіду. У результаті рефлексії характеристики суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної або підтверджуються та зберігаються як поведінковий патерн реагування на ситуації ризику, або підлягають зміні з урахуванням невідповідності уявного результату реальному. За умови відсутності повноцінної рефлексії, емоції, що викликані ситуацією та власною поведінкою, фіксуються, набувають сталості та тенденції до генералізації, що впливає на процес подальшого сприймання та оцінки. Тобто ситуація, яка була певним чином оцінена та відреагована, викликає схожі оцінки та емоції у подібних ситуаціях (Петровский, 1974).

У поданій циклічній структурно-процесуальній моделі при виділенні рефлексії результату спираємось на диференціальну модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна (2014), які відзначають амбімодальність поняття «рефлексія». З одного боку вона є найважливішим механізмом самопізнання та особистісного розвитку, а з іншого – негативним предиктором досягнення. Так, у якості негативних аспектів рефлексії вказують наполегливі рефлексивні роздуми (*rumination*); пасивне зосередження на симптомах дистресу, можливих причинах і наслідках цих симптомів; орієнтація на емоційний стан при саморегуляції, що може породжувати безпорадність. Диференціальна модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна дозволяє знайти розв'язання цієї суперечності шляхом виділення якісно різних форм рефлексії. У визначенні рефлексії автори відмічають здатність людини довільно звертати свідомість на саму себе, акцентуючи увагу на єдності «механізму довільного маніпулювання ідеальним змістом в розумовому плані, що базується на переживанні дистанції між власною свідомістю й її інтенціональним об'єктом, та спрямованості цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії» (Леонтьев и Осин, 2014: 114).

Важливо зазначити, що для прийняття адекватних рішень в умовах невизначеності, здатність адекватно та швидко реагувати, готовність до усвідомленого контролю можливостей зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, необхідною є саме системна рефлексія, яка передбачає можливість встановлення внутрішньої та зовнішньої дистанції щодо власних емоцій, рішень та поведінки. Оскільки, системна рефлексія не реалізується автоматично (Леонтьев и Осин, 2014), особистість із високим рівнем рефлексивності у ситуації ризику може діяти аре-

флексивно (машинально). Погоджуючись із Д.О. Леонтьєвим та Є.М. Осінім, зазначимо, що саме системна рефлексія є єдиним повноцінним різновидом рефлексії, що повною мірою виконує позитивні функції у ситуації ризику. Інші різновиди є психологічно неповноцінними та можуть призводити до несприятливих наслідків перебування особистості у ситуації ризику. Тому, аналіз рефлексивних процесів особистості та переважаючих форм рефлексії у ситуаціях небезпеки та невизначеності виступає, як діагностичним, так і прогностичним критерієм поведінки особистості в умовах ризику.

Висновки. У поданому дослідженні показано циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка описує реальний цикл її перебування в ситуації ризику, що дає змогу розглядати особливості активності людини як прояв її суб'єктності в реакціях (діях) на ці ситуації.

Циклічний процес, через який проходить особистість у ситуації ризику що включає:

1) сприйняття та суб'єктивну оцінку ситуації, зумовлену особливостями схильності і готовності до ризику та психологічними характеристиками особистості, яка набуває її прогнозування та наслідків результату власної поведінки, вчинку;

2) прийняття рішення імпульсивного чи рефлексивного щодо поведінки, вибір моделі поведінки з потенційного шаблонного репертуару, який пов'язаний із ситуаціями того типу, до якого у результаті суб'єктивної оцінки віднесено актуальну ситуацію;

3) реалізацію рішення у конструктивній формі ризикового вчинку чи у деструктивному здійсненні ризикових дій;

4) рефлексію результатів вчинку (дії, поведінки) внаслідок функціонування механізму зворотного зв'язку, яка обумовлює раціональний чи емоційний (ірраціональний, обумовлений прагненням до переживання певних емоцій) шлях фіксації ризику особистості та визначає характер суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності у подальшому житті.

Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відбиває реальний цикл перебування особистості в умовах ситуації небезпеки та невизначеності, який дає можливість продемонструвати міру її активності, як суб'єкта поведінки в ситуації ризику. Модель дає можливість розглядати явище «ризик особистості» як психологічний феномен, який структурований таким чином, що уможливорює його експериментальне дослід-

дження. Структуризацію процесу проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику здійснено з урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі чинники ризику особистості (когнітивні, афективні, мотиваційно-регулятивні, конативні) дають можливість визначити чинники явища ризику особистості, що в свою чергу доводить не лише дослідницький, а й розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі.

Література

- Аткинсон Дж В. (2006). Теория о развитии мотивации. М.: Акварель.
- Вдовіченко О. В. (2017). Ризик особистості як фактор мотивації досягнення та губристичної мотивації на кризових етапах онтогенезу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 56. С. 41–51.
- Деркач А. А., Зазыкин В. Г. (1998). Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы). М.: МААА.
- Коган А. Ф. (2000). Состав личности и некоторые ее свойства в контексте ситуационного анализа. Проблемы загальної та педагогічної психології: Сб. науч. трудов Института психологии имени С. Г. Костюка АПН Украины. Том 2, часть 3. С. 80–92.
- Козелецкий Ю. (1979). Психологическая теория решений. М.: Прогресс.
- Козелецкий Ю. (1997). Человек многомерный. Киев: Лыбедь.
- Корнилова Т. В. (1994). Диагностика «личностных факторов» принятия решений. *Вопросы психологии*, 6. С. 99-109.
- Корнилова Т. В. (2013). Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация. *Психологические исследования*. Т. 6. № 31. С. 4. URL: <http://psystudy.ru>
- Корнилова Т. В. (1997). Диагностика мотивации и готовности к риску. М.: ИП РАН.
- Леонтьев Д. А. (2003). Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл.
- Леонтьев Д. А., Осин Е. Н. (2014). Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология: журн. Высш. шк. экономики*. Т. 11. № 4. С. 110–135.
- Макаревич О. П. (2001). Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях: монографія. К.: Оріяни.
- Макклелланд Д. (2007). Мотивация человека. СПб.
- Мясищев В. Н. (2005). Психология отношений. М.: МПСИ.

Олефір В. О., Склярів С. О. (2011). Мотиваційно-особистісні фактори професійної успішності рятувальників. Х.: УПА.

Петровский В. А. (1974). Поведение человека в ситуации опасности (к психологии риска). *Новые исследования в психологии*. 1. С. 23–24.

Петровский В. А. (1992). Психология неадаптивной активности. М.: «Горбунок».

Проблемы принятия решений (1976) / ред. П. К. Анохина. М.: Наука.

Роменец В. А. (2006). Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / ред. В. О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 11-36.

Рубинштейн С.Л. (1946). Основы общей психологии. М.: Учпедгиз.

Солнцева Г. Н., Корнилова Т. В. (1999). Риск как характеристика действий субъекта. М.: НИЦ «Инженер».

Томчук М. І. (2010). Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. *Психологія і суспільство*, 4. С. 65-69.

Фоменко К.І. (2018). Губристична мотивація: феноменологія, структура, детермінація: монографія. Х.: Діса-плюс.

Хекхаузен Х. (2001). Психология мотивации достижения. СПб: Речь.

Швалб Ю. М. (2017). Психологічна структура складних життєвих обставин. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, С. 20 – 40.

Шибутани Т. (1998). Социальная психология / пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Ростов н/Д.: «Феникс».

Mann L. et al. (1997). The Melbourne Decision Making Questionnaire: An Instrument of Measuring Patterns for Coping with Decisional Conflict / L. Mann, P. Burnett, M. Radford, S. Fors // *Journal of Behavioral Decision Making*. Vol. 10(1). P. 1-19.

Vdovichenko O. V. (2018). Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2018. Вип. I (57). С. 31–39.

Оригінальний рукопис отриманий 7 грудня 2019 року

Стаття прийнята до друку 13 грудня 2019 року